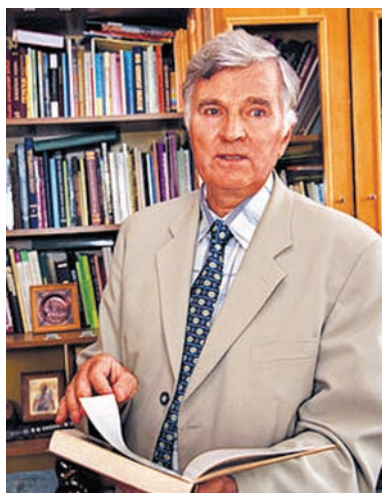

ІВАКІН

Гліб Юрійович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, завідувач відділу археології Києва, заступник директора Інституту археології НАН України

Петро Петрович Толочко

ДОСЛІДНИК КИЇВСЬКОЇ РУСИ

До 80-річчя академіка НАН України

П.П. Толочка

21 лютого 2018 р. виповнилося 80 років широко відомому археологу, фахівцю з історії Давньої Русі, почесному директору Інституту археології НАН України, лауреату Державної премії в галузі науки і техніки УРСР (1983) та України (2002), премії імені М.С. Грушевського (1992) та премії імені М.І. Костомарова (2008) НАН України, доктору історичних наук (1981), професору (1988), академіку НАН України (1990) Петру Петровичу Толочку.

Петро Петрович Толочко народився у 1938 р. в с. Пристроми Переяслав-Хмельницького району Київської області в селянській родині. Поза сумнівом, прадавня історична земля «малої Батьківщини», її численні пам'ятки та легенди вплинули не лише на вибір професії, а й на все його подальше життя. Батько, Петро Васильович, помер на початку війни в 1941 р.; мати, Марія Антонівна, виховала трьох синів – Михайла, Івана і Петра і прожила довгий вік.

Інтерес до історії у братів Толочків (а вони всі троє стали істориками) розбудила вчителька Галина Митрофанівна Скопенко – мати майбутнього академіка, ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Віктора Васильовича Скопенка.

Після закінчення навчання на історико-філософському факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка в 1960 р. П.П. Толочко розпочав свою наукову діяльність спочатку в Державному музеї українського декоративного мистецтва, а з 1961 р. – в Інституті археології, де був спочатку молодшим науковим співробітником, потім ученим секретарем Інституту, старшим науковим співробітником, завідувачем відділу, а починаючи з 1987 р. впродовж 30 років очолював Інститут. Це перший директор Інституту археології, який виріс у його стінах. З 2017 р. Петро Петрович – почесний директор Інституту.

У 1993–1998 рр. П.П. Толочко очолював академічну гуманітарну науку України, працюючи на посаді віце-президента НАН

України. Він був ініціатором створення і очільником Національного комітету України Міжнародної спілки візантиністів, у 1997 р. його обрали головою Українського національного комітету Міжнародної унії слов'янської археології. П.П. Толочко — член Академії Європи (Лондон), Всеугорського товариства археології та мистецтв (Будапешт), член-кореспондент Центрального німецького інституту археології (Берлін), іноземний член РАН.

Ще студентом П.П. Толочко брав участь у багатьох археологічних експедиціях, переважно на території Середньої Наддніпряни. Перебирав досвід багатьох видатних фахівців. Серед його вчителів насамперед слід відзначити В.Й. Довженка, Б.О. Рибаківа, С.М. Бібікова.

Особливе місце в дослідженнях П.П. Толочка посідає стародавній Київ. Це не випадково, адже в його історії відбилися головні проблеми всієї Київської Русі. Вивчення Києва — важливий і самостійний напрям археології, який охоплює широке коло проблем історико-культурного та соціально-економічного характеру, тісно пов'язаних із загальним розвитком усієї Русі.

У 1960-х роках рішення П.П. Толочка зайнятися дослідженням Києва (за порадою В.Й. Довженка) було досить сміливим і для багатьох несподіваним. Адже тоді тільки вийшли два томи монографії М.К. Каргера «Древний Киев», яка дійсно багато в чому підбила підсумок у майже 150-річній історії археологічного вивчення Києва. Тож деякі фахівці впевнено висловлювали думку, що «після Каргера в Києві нема чого робити». Крім того, у світі археології всі добре знали авторитарну постать М.К. Каргера і його недоброзичливе ставлення до учених, які наслідувалися працювати у сфері «його питань». Проте Київ виявився невичерпним джерелом, яке науковці ще будуть досліджувати і досліджувати. У своїх роботах М.К. Каргер не створив цілісної картини давнього Києва, можливо, тому що й не ставив перед собою такого завдання. Він ґрунтовно розглянув історію досліджень міста, пам'ятки архітектури та певні категорії знахідок, і його

Студентські роки. 1956 р.

Експедиція в с. Завадівка Черкаської області. П.П. Толочко — другий праворуч, другий ліворуч — М.Ю. Брайчевський. 1959 р.

праця стала фундаментом для всіх наступних досліджень не лише Києва, а й усієї Русі.

Петро Петрович Толочко знайшов новий кут зору на давньокиївську історію, який допоміг створити загальний образ столиці Русі, від її початків до Батієвої навали, показав динаміку та етапи розвитку, історичне районування тощо. Усе почалося з поновлення розвідок і розкопок у Києві, збору й аналізу наявних джерел, узгодження їх з літописними даними. За-

Розкопки на Старокиївській горі; екскурсія для студентів. 1964 р.

Разом із своїм вчителем (науковим керівником) В.Й. Довженком (по центру) на розкопках давнього Чучина на Дніпрі. 1965 р.

консервованій віками давній Київ поставав як динамічна структура, що розвивалася і зростала. Водночас це відкривало нові перспективи у вивченні Києва, але їх можна було реалізувати через розширення кола джерел. І, якщо масив писемних джерел обмежений, то археологія постійно збільшує їх число. Учений аналізував археологічні матеріали на широкому тлі писемних джерел, висвітлюючи нові аспекти політичного, культурного та економічного розвитку міста. Ці результати було узагальнено в монографії «Історична топографія стародавнього Києва» (1970), яка стала справжнім науковим бестселером, зацікавивши не лише ар-

хеологів, а й усіх небайдужих до історії Києва. Деякі дискусійні думки, які автор висловлював у цій книзі, невдовзі підтвердилися під час археологічних досліджень міста, які очолював П.П. Толочко.

В археологічній науці надзвичайно важливо, коли теоретичні, кабінетні дослідження поєднуються з плідною організаційною і польовою роботою, і Петру Петровичу таке поєднання вдалося напрощуд легко. У 1970 р. за особистою ініціативою президента Академії Б.Є. Патона було створено Київську постійно діючу експедицію на чолі з П.П. Толочком; започатковано щорічне видання — збірник праць «Київська старовина», де планувалося публікувати киевознавчі студії різного профілю. Проте вже перше число за 1972 р. було вилучено з продажу (одна з головних причин — у редколегії не було членів партії), а підготовлені друге і третє — заборонено для друку. У П.П. Толочка були великі неприємності, які мало не змусили його покинути і Інститут, і Київ. Поновити цей часопис Петру Петровичу вдалося лише через 20 років, у 1992 р.

Базою Київської експедиції став історичний «будинок Трубецьких». П.П. Толочку вдалося зібрати чудовий колектив енергійних дослідників, у якому вдало поєднувалися досвід і молодість.

З того часу розгорнулися постійні й системні розкопки Києва, які велися кількома загонами в усіх історичних районах міста. У ці роки в Києві стрімко розвивалося будівництво. Поступово було запроваджено контроль за новобудовами в історичній частині Києва, розроблено й затверджено археологічні заповідні та охоронні зони в місті.

Розкопки на Подолі 1972 р. виявилися знаменною віхою для давньоруської археології — було відкрито численні зруби, що дало змогу отримати надзвичайно важливі матеріали для встановлення хронології Києва та відтворення вигляду його масової забудови. Своєрідність подільської стратиграфії, глибина залягання культурних шарів (до 8—10 м від сучасної поверхні) дали унікальні закриті комплекси, які принципово змінили уявлен-

ня про масову забудову міста. Завдяки новим даним остаточно було спростовано тезу, що кияни в той час мешкали лише в землянках і напівземлянках. Ці розкопки повністю підтвердили висновки П.П. Толочка, що масова забудова Києва була близька до забудови Новгород, Берестя, Мінська та інших давньоруських міст. Підсумки розкопок 1970-х років підбила ґрунтова колективна монографія за редакцією П.П. Толочка «Новое в археологии Киева» (1981), що стала основою циклу праць з історії та археології Києва, за який у 1983 р. було присуджено Державну премію УРСР в галузі науки і техніки.

Встановлення витоків Києва мало не лише наукове, а й велике громадське значення. На основі ретельного аналізу писемних і археологічних матеріалів П.П. Толочко пов'язав корені Києва зі слов'янськими поселеннями, які виникли на рубежі V–VI ст., в часи напівлегендарного Кия, на Замковій і Старокиївській горах, а археологічні матеріали засвідчили неперервний розвиток міста до X ст. Кияни, відсвяткувавши в 1982 р. 1500-річчя міста, тепер щороку відзначають День Києва. Багато в чому саме завдяки діяльності П.П. Толочка та інших київських археологів тоді приємно змінився вигляд Києва. До 1500-ліття місто причепурилося: чи не вперше було відреставровано пам'ятки історії та культури (особливо рядову та фонову забудову історичного центру), відремонтовано вулиці та будівлі. І прості кияни, і представники влади наочно побачили, як «заграли» начебто пересічні будинки Подолу та Андріївського узвозу. Чимало їх було взято на державний облік, а Андріївський узвіз повністю змінив своє обличчя й перетворився на «київський Монмартр».

Чомусь багато хто вважає, що саме тоді П.П. Толочко отримав усі свої звання та нагороди. Проте згадую, як уже взимку того самого року на голови київських археологів опалися різні неприємності. Піднялася брудна хвиля боротьби проти «замилування старовиною». Серію книжок, які готувалися до ювілею і перебували вже на стадії верстки, було екстрено вилучено з видавництва для додатково-

Розкопки під керівництвом П.П. Толочка зрубів X ст. на Подолі, результати яких змінили існуючі уявлення про забудову давнього Києва. 1972 р.

Розкопки слов'янського міста Старигард (сучасний Ольденбург, ФРН). Поруч з П.П. Толочком чл.-кор. НАН України В.Д. Баран. 1986 р.

го перегляду й рецензування. Заборонено було вживати, наприклад, назви «Київська Русь», «монголи», «татари». І якщо більшість наших книжок тоді все ж таки видали, монографія П.П. Толочка «Древний Киев» (1983) побачила світ лише наступного року. В ній він на основі нових здобутків археології і ретельного вивчення писемних джерел відтворив цілісну картину історико-культурного розвитку Києва від часів виникнення міста до 40-х років XIII ст. По-новому було розглянуто питання економічного розвитку столиці Давньої Русі

З професором К.-В. Штруве. Шлезвіг. ФРН. 1986 р.

З професором Мирославом Лабункюю (ліворуч) та Дж. Грабовичем (праворуч). Равенна, Італія. 1988 р.

IX—XIII ст., характеру масової забудови міста, його соціально-топографічної структури, міжнародних зв'язків. Значним досягненням стало розроблення нової методики дослідження історичної демографії. Аналіз археологічних і писемних джерел дав змогу досліднику вперше надати обґрунтовані розрахунки чисельності населення давнього Києва.

Дослідження різних аспектів історії Києва стало також надійним фундаментом для висвітлення основних проблем історичного розвитку всієї держави. Ці результати узагальнено в роботах «Київ і Київська земля в епоху феодальної роздробленості XII—XIII вв.» (1980), «Древняя Русь» (1987), «Київська

Русь» (1996), в яких розгорнуто широку панораму її суспільно-політичного і соціально-економічного життя. Висвітлено питання формування державності, запровадження християнства і ролі церкви в житті країни. Дослідник переконливо обґрунтував висновок про те, що Київська земля в XII—XIII ст. не перетворилася на спадкову вотчину якоїсь окремої князівської династії, а являла собою спільну спадщину всього роду Рюриковичів.

Запропоновано нове бачення проблеми розвитку державності в період феодальної роздробленості. Автор показав, що цю добу не можна кваліфікувати як розпад єдиної державної системи Русі. Міжфеодальні усобиці були характерними для всіх середньовічних країн Європи, але ніде їх не ототожнюють з розпадом держав. Гарантом державної єдності Русі були єдина князівська династія, єдина церква, єдина культура і мова, стали міжрегіональні економічні зв'язки. Київ як столицю Русі не зміг замінити жоден удільний центр. Навіть сам хан Батий (як і європейські монархи) вважав столицею Русі саме Київ.

У колі професіональних інтересів Петра Петровича продовжує перебувати проблема походження і розвитку давньоруських міст. Їй присвячено монографію «Древнерусский феодальный город» (1989), в якій на широкій джерелознавчій базі обґрунтовано висновок про взаємозумовленість процесів містобудування і формування державності, а також про феодальну сутність давньоруських міст. Ці ідеї набули подальшого розвитку в монографіях «Власть в Древней Руси X—XIII вв.» (2011), «Династические браки на Руси в XII—XIII вв.» (2013), «Древнерусская народность. Воображаемая или реальная» (2005).

Складні взаємовідносини Русі з кочовими народами Степу висвітлено в роботі «Кочевые народы степей и Киевская Русь» (1999), в якій автор у широкому хронологічному і тематичному розрізі подав історію стосунків східних слов'ян з войовничими степовими сусідами (авари, булгари, хозари, угри, печеніги, половці, монголи), які впродовж віків змінювали один одного. Відзначено необхідність розгляду

конкретних питань на різних етапах цих взаємовідносин. Крім військової боротьби найважливішими були і мирні стосунки, певна інтеграція осілих чи напівосілих тюрків у давньоруське суспільство. Ці процеси обірвала монгольська навала, яка виявилася фатальною для самого існування державної системи Русі.

Упродовж всієї своєї наукової діяльності П.П. Толочко звертається до проблем вивчення давньоруського літописання. Результатом його пошуків стали монографії «Літописи Київської Русі» (1994), «Русские летописи и летописцы X—XIII вв.» (2003), «Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст.» (2005), в яких розгорнуто широку картину історичної писемності Русі. Концептуально П.П. Толочко поділяє «шахматовське» бачення літописання, але додає власні оригінальні спостереження. Зокрема, щодо датування і місця написання Найдавнішого зводу 1039 р., авторства «Повісті минулих літ», часу створення «Повчання Мономаха», структури Галицько-волинського зводу тощо.

До кола наукових інтересів П.П. Толочка належить також і українське середньовіччя. Він досліджує проблему спадковості історичного процесу від Київської Русі до України. Головний його висновок полягає в тому, що шлях від Русі до України тривав близько тисячі років, але його пройшов один і той самий народ, який на різних історичних етапах мав назви «руси», «малоруси», «українці».

Окремо слід відзначити монографію П.П. Толочка «Археология и древняя история. В защиту исторического марксизма» (2007), в якій показано передчасність відмови істориків пострадянського часу від марксистської формаційної періодизації історії. З історико-археологічної точки зору вона залишається цілком коректною і багато в чому подібна до археологічної періодизації. В основу останньої покладено знаряддя праці, а в основу історичної — спосіб виробництва. На думку Петра Петровича, цивілізаційну періодизацію можна використовувати як доповнення до формаційної, але не як її альтернативу. Вчений вважає, що слід бути обережним із ревізією певних попередніх концепцій, щоб «разом з водою не

З видатним візантологом академіком Ігорем Шевченком (США) на XX Конгресі візантологів у Парижі, 2001 р.

викинути й немовля». Адже критика положень щодо давніх суспільств часто має виразне спекулятивне і кон'юнктурне підґрунтя.

Низку своїх робіт дослідник присвятив видатним державним діячам Київської Русі. У фундаментальній праці «Ярослав Мудрий» (2011) він продовжив попередні дослідження, значно розширив їх матеріал і беззаперечно довів безпідставність аматорських звинувачень князя та його книжників у свідомій фальсифікації літописів з метою принизити роль Володимира Великого і все сподіяне ним приписати Ярославу Мудрому. Насамперед це стосується спорудження Софійського собору. Жодних обґрунтованих фактів для перегляду свідчень літопису чи «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона немає, а відтак, святкування 1000-ліття Софії є нічим іншим, як фальсифікацією.

У 2016 р. побачила світ монографія «Откуда пошла Руская земля», в якій автор спробував з'ясувати, звідки походить назва держави і як загалом почала формуватися наша державність. Він показав, що ці два питання в реальності не пов'язані між собою і вважати їх однією проблемою є методичною помилкою. А етнізм «рус—русь» був поширений переважно на території сучасної України. У книзі роз-

З президентом НАН України Б.Є. Патеном та академіками Б.І. Олійником і Ю.С. Шемшученком. 27 листопада 2012 р.

глянуто також взаємовідносини Русі з варягами, Хозарським каганатом і Візантією.

Ці дослідження лягли в основу написання П.П. Толочком розділів багатьох фундаментальних академічних видань, таких як багатотомна «Історія Української РСР», «Археологія Української РСР», «Давня історія України», «Етнічна історія України» тощо. Він не тільки очолював авторські колективи цих видань, а й був ініціатором їх створення. «Давня історія України» стала певним етапом у розвитку української археологічної науки. Такої праці на пострадянському просторі ще не виходило. За її створення авторський колектив на чолі з П.П. Толочком у 2003 р. було удостоєно Державної премії України в галузі науки і техніки. Важко навіть уявити, які величезні зусилля знадобилися для організації випуску цих гурезних томів у роки повної відсутності державного фінансування наукових видань.

Не можна оминати увагою і фундаментальну працю «Інститут археології. Національна академія наук України. 1918–2014 рр.» (2015), яка вийшла друком за задумом і завдяки зусиллям Петра Петровича. У ній висвітлено всі етапи зародження і розвитку Інституту як наукової академічної установи, наведено короткі довідки про його структуру та співробітників за весь цей період.

Наукові праці П.П. Толочка вирізняються широкою постановкою завдань, великим діапазоном залучених джерел, чітким дослідницьким напрямом і обґрунтуванням висунутих положень. Його роботи здобули високу оцінку вітчизняних і зарубіжних фахівців, багато з них перевидано в Канаді, Польщі, Росії, США, Німеччині, Франції та інших країнах. Високий міжнародний авторитет дослідника, його тісні наукові і дружні зв'язки з ученими світового рівня суттєво піднімають статус української науки, допомагають нашим науковцям долучитися до загального світового наукового процесу.

Важко навіть просто згадати і перелічити іноземних колег, з якими Петро Петрович підтримує дружні і професійні стосунки.

Наукова діяльність П.П. Толочка нерозривно пов'язана з науково-популяризаційною та пам'яткоохоронною роботою. Його «Таємниці київських підземель», «Нащадки Мономаха», «Історичні портрети» та інші книжки були схвально сприйняті широким загалом і відразу ставали дефіцитом. Численні матеріали з розкопок П.П. Толочка поповнили експозиції багатьох музеїв України. Деякі музеї, наприклад Музей історії Києва, Державний історико-архітектурний заповідник «Стародавній Київ», створено за його активної підтримки. Разом з архітектором А.М. Мілецьким він розробив проект парку-музею «Древній Київ», який було втілено в життя лише частково в районі Старокиївської гори, Паркової алеї, понад урочищами Гончарі та Кожум'яки. До 1000-ліття хрещення Русі за цим проектом було видано однойменну монографію.

Активна позиція П.П. Толочка в пам'яткоохоронній сфері, численні виступи та звернення до владних органів допомагають, наскільки це можливо в наш час, захистити пам'ятки чи принаймні зменшити наступ на них з боку адміністративних і фінансових кіл. Чимало публіцистичних робіт ученого присвячено проблемам охорони національної історико-культурної спадщини. Протягом майже 30 років, починаючи з 1989 р., він очолював Українське товариство охорони пам'яток історії та

культури, одним з ініціаторів створення якого він був свого часу. Важливим напрямом діяльності Петра Петровича стало відновлення видатних пам'яток зодчества (церква Успіння Богородиці Пирогощі, Золотоверхий Михайлівський собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври). Його авторитет став запорукою того, що відтворення цих пам'яток відбувалося на науковій основі, а будівельним роботам передували археологічні дослідження, за результатами яких і розроблялися архітектурні проекти. Активна громадська позиція, професійний і виважений підхід до вирішення багатьох питань стали підставою для обрання П.П. Толочка депутатом Верховної Ради України у 1998–2006 рр. Одним із вагомих результатів цієї його діяльності стало ухвалення Закону України «Про охорону археологічної спадщини», який став важливим юридичним актом у сфері охорони і збереження нашого культурного надбання.

П.П. Толочко ніколи не ганявся за дешевою популярністю, не намагався догодити настроям публіки. У новітні часи з'явилося чимало псевдопатріотів і невідомо звідки сплилих знавців «істинної» та «прихованої» від народу історії України та українців. Ця піна й досі не спала, її постійно здіймають невігласи і малограмотні журналісти, які жадають сенсацій на зразок перегляду дати зведення Софії Київської. Але П.П. Толочко завжди спирається лише на факти і фундаментальні праці. Взагалі, принципівість і власна оцінка суспільних явищ не завжди є найкращими супутниками життя. Талант і стрімка кар'єра породжують заздрість. Петро Петрович давно навчився не зважати на грубі випадки й недолугі звинувачення на свою

адресу. Опорою в цьому для нього є наука — головний сенс його життя, і широке коло друзів з числа наукової і творчої інтелігенції.

Особливо хотілося б відзначити, що за часів, коли П.П. Толочко очолював Інститут, жоден науковець не був звільнений чи не зазнав інших утисків за свою політичну або наукову позицію, хоча вони часто й не збігалися з поглядами директора. Критика (навіть своїх наукових «дітей та онуків») відбувалася лише з трибуни конференцій та на сторінках наукових видань.

Важливим є і науково-педагогічний бік його діяльності. Він читає лекції у вітчизняних та зарубіжних університетах, виховав близько двох десятків кваліфікованих фахівців, які сьогодні активно працюють у різних наукових та освітніх установах України.

Плідною є також і редакторська діяльність П.П. Толочка. За його редакцією вийшло друком чимало фундаментальних праць, монографій, наукових збірок, присвячених важливим проблемам археології України. Він — головний редактор фахового журналу «Археологія».

Суспільство відзначило ювіляра державними нагородами: орденом «Знак пошани» (1981), медаллю «В пам'ять 1500-річчя Києва» (1982), Почесною грамотою Верховної Ради УРСР (1985), орденами Ярослава Мудрого V, IV й III ступенів (1998, 2002, 2013).

Науковий доробок ученого налічує близько 500 друкованих праць, серед яких тільки індивідуальних монографій — понад 30. І темпи публікації своїх нових задумів та ідей він не знижує. Вражаюча працездатність Петра Петровича — запорука тому. На виході вже нові праці.